

**Ukázka z rozsáhlé studie Vojtěcha Jiráta, kde se zamýšlí nad
podstatou a charakteristikou Erbenovy tvorby,
zejména nad Kyticí
(1944)**

ERBEN

ČILI MAJESTÁT ZÁKONA

*Nechtějte vážiti lehce řeči mojí,
z nebet přichází věští duch;
zákon nezbytný ve všem světě stojí
a vše tu svůj zaplatí dluh.*

Vzorný otec a choť; pracovitý badatel a svědomitý úředník; řádný občan a ušlechtilý dělník na národa roli dědičné; koná svou povinnost, jež také jemu leckdy připadá zatraceně těžkou, a projevy nechuti či nevole opatrně skrývá v zásuvce, navenek si ulevuje toliko ironickými narážkami a alegorickými náznaky; je loyální a loyálně podřizuje své politické smýšlení, takže v letmém diváku vzbudí dojem málo sebevědomého bázlivce; naprosto ne buřič proti konvencím, naprosto ne poutník po neschůdných stezkách a opuštěných srázích; rozený zdokonalovatel a dovršovatel, ne průkopník, ne dárce podnětů: tak se nám jeví Erben-člověk.

Řekli bychom: na půl vtělený ideál muže podle představy devatenáctého věku, občanského a poněkud šosác-

kého, na půl zas osudem, i povahou typický představitel rakouského vzdělance z metternichovské doby. Kdosi, kdo velkolepým způsobem předpodstatňuje Chmelenského, zároveň však též kdosi, kdo nejedním rysem připomíná takového Grillparzera a Stiftera. Věru, obojí příbuznost je dlužno mít na paměti, chceme-li Erbena správně chápat: občanská solidnost je u něho zčásti důsledkem povahy a původu, zčásti však ochrannou ulitou, kterou si vytvořilo jemné, složité a narušené básnické nitro. Jeho zjev, jako zjev Grillparzerův a Stifterův, nás mate, neboť stěží rozpoznáváme, co je maska a co pravá tvář. Je o to složitější a záhadnější než leckterý „prokletý básník“, oč méně jím chtěl být, oč horlivěji usiloval překonat stav, který i pro něho byl východiskem a lákavým svodem. Plachá cudnost jeho duše nepřipustila, aby po romantickém způsobu odkrýval své nitro v lyrických zpovědech, i směl proto dávat průchod svým citům jen polovědomě a nepřímou, pod epickým pláštěm — po vignyovsku. Je hodno povšimnutí, že Erben na rozdíl od Máchy, v jehož drobných číslech najdeme několik výtvorů důstojných Máje, nepřiblížil se v lyrice nikde úrovni svých balad, že v osobních skladbách zůstal neosobitý, jako by se schválně toužil stylisovat do konvenčnosti. Zahalenost projevu svedla kritiky, nepronikající pod básníkovu masku, aby viděli v Erbenovi Máchova protichůdce, ježž potom, řídíce se vlastním vkusem a namnoze též hledisky mimouměleckými, za to buď velebili nebo zatracovali. Vpravdě však nestojí Erben proti Máchovi, tím arci méně po jeho boku, nýbrž samostatně vedle něho — jako stejně velký básník a zjev zcela jiného ražení. Shod je přesto mezi nimi

dosti; ale pomáhají nám jen k lepšímu poznání nesmiřitelných protikladů.

V opak rychle vospívajícího Máchy, ježž kolem pětadvacítky tvoří báseň odvážnou a novotářskou, dozrál Erben o hodně později: našel se, až překročil třicítku, a významnou část své básnické žně sklízí kolem čtyřicítky, aby se pak obrátil jinam a osvědčil na novém poli své neutuchající mistrovství slova. Tímto pozdním dozráváním si vysvětlíme, proč mohl začít jako žák svého jen o rok staršího vrstevníka, aniž propadl údělu doživotního rozmělnovatele bohatství silnějšího a průbojnějšího druhu a aniž i za svých počátků budil v nás dojem člověka, ježž sleduje generační úsilí bez vnitřního posvěcení. Tápající začátečník se prostě chopil ruky zkušenějšího, bezradný, pomalý venkovan se přimkl jen k smělejšímu a čilejšímu Pražanovi. Bere si jej za průvodce v oblasti tajemně krásné, ale nezvyklé, v oblasti literární techniky a módy. Nezhostil se však nedůvěry k svému průvodci, jakmile mu radil v cestě krajem, kde se on cítil odjakživa doma: nemínil se nikterak zřít vlastní názorů na otázky mravní a nedal se vylákat v bludiště světobolu, zůstává věren zděděným představám.

Proti Máchovi působí Erben mužně. Lépe: zmužněle. Neboť jeho mužnost je na místě prvé vlastností fyzického věku — doby, kdy po mladistvých krisích, po jinošském subjektivismu i po sebeodhalovací sdílnosti stává se člověk uzavřenějším, klidnějším, do sebe méně zabořeným — na místě druhém pak je odměnou vrozené či získané ukázněnosti. Tedy zkrátka je projevem temperamentu a životního ideálu, nikoli však výrazem povahy sebejisté a v sobě pevně zakotvené. Máchovým jinoštvím prosvítá budoucí

muž; tragika jeho života i problémy, s nimiž se vyrovnává v svém díle, jsou rázu typicky mužského. Kdo říká „muž“, říká „zápolení“ — a Máchův je stálý boj, svár a spor — s okolím i se sebou samým. Přivolává na sebe tragiku jako vzpurný Titan přivolává Diův blesk: aby ho ozářila i rozdrtila. Bytostně je puzen k dramatu a plány jeho divadelních her ukazují, jak mužnými a mužskými problémy se tu chtěl obírat. A „Máj“, toť tragedie mužské žárlivosti a střetnutí dvou mužů různých generací a vzpoura proti společnosti. Totéž „Cikáni“. Nikdy, krom jedné povídky, nevolil si Máchův za titulního reka ženu.

U Erbena z toho ze všeho nepozorujeme nic. Drama ho neláká; ani veselou hříčku z mládí, ani pozdní pokus o libreto nelze plným právem k dramatu počítat. Je arci baladik a o baladě se tvrdívá, že je lyrickým dramatem. Jakého rázu však jsou Erbenovy balady? Co na první pohled u nich zjišťujeme, je drtivá převaha ženského prvku. I tam, kde zpracovává starší námět, vymění básník pohlaví osob: srovnajte jen Goethova „Krále duchů“ — s trojicí otce, syna a krále — a Erbenovu trojici matky, polednice a dítěte, o němž není řečeno, je-li hoch, ač se tak podle náznaků zdá. Nebo vezměte skotskou baladu o Edwardovi, jejíž formu napodobí „Dceřina kletba“: tam rozmluva matky se synem, který zabil otce, zde rozmluva matky s dcerou, vražednicí svého děčka. A znovu si připomeňme Máchu. Jak motiv boje syna proti otci, tak bolestný úděl svedené dívky, zahubivší novorozence, byl častý v dílech německého období bouře a kvasu. Nuže, co si odtud vybral Máchův a co Erben?

Ve znamení nesmrtelné matky počíná se „Kytice“, aby pokračovala „věčnou ženskostí“ Panny Marie, k níž

se modlí dívka ve „Svatebních košilích“: Erben staví domov, život, ba celý vesmír pod ochranu ženy. Ocitáme se v ovzduší Goethových Matek i poblíž romantického kultu mariánského nebo spekulací Bachofenových o pradávnm matriarchátu. A do toho vznešeného rámce vmalovává pak Erben zlé, křehké i spanilé zjevy macech, matek, vdov i panen, panen líbezných jako jarní květ a usychajících jako růžové poupě. Není balady, která by se obešla bez žen; o mužích se však leckdy učiní jen zmínka, ba mnohdy ani ne ta (jako v „Pokladě“). Zejména vztah matky k dítěti, a to zas ponejvíce k dceři, poutal básníkovu pozornost. Mrtvá matka utěšuje dítě v „Sirotkově lůžku“ jako ve „Vrbě“ a jako v přeloženém zpěvu o založení hradu Skadru; svou nedbalostí nebo vztekem zavíní smrt děčka ve „Smolném varu“, v „Polednici“ a taktéž ve „Vodníkově“ a v „Dceřině kletbě“; mimolidská matka zahyne spolu se svým dítětem úklady mužovy matky, jež je na ně žárliva (v „Lilii“), podobně jako babička ve „Vodníku“ sobeckou láskou přivodí smrt vnukovu a tím dceřino neštěstí; konečně je matka svou náklonností k vlastní dceři pohnuta k zločinu na dceři nevlastní („Zlatý kolovrat“). Záporný je tento vztah v baladách o lehkomyšlné dívce, která zavraždí své novorozeně, tak mimo „Dceřinu kletbu“ v obou přeložených písních o „Vražednici“ a „Pecku propadlé“. Připojme, že panna ze „Svatebních košil“ je u Erbena, nikoli však u Bůrgra, bez matky: zajisté má tím být naznačeno, že jenom nedostatek moudrého vedení zavinil dívčin prohřešek, ne její zpupná mysl. Zvláště nápadná je však Erbenova záliba v ženských hrdinkách u jeho překladů. Skoro všechny opěvají dívky: obě čínské romance (jednou chce být dcera poslušna rodičů a odmítá

proto milého, po druhé jde dívka sloužit na vojnu místo otce), obě písně již zmíněné, a též v cyklu Markově hraje žena úlohu významnější, než jí bohatýrský zpěv přisuzuje.

Toliko v jedné básni Erbenově příběh i problém jsou čistě mužskou věcí; je příznačné, že je tomu tak právě v díle vzniklém pod vlivem Máchovým, v „Záhoří“. Ale i tu překvapí ztlumenost mužského ovzduší, srovnáme-li Erbena s Máchou, a především, postavíme-li proti sobě první a definitivní znění balady. V prvním je hrdinou otcovrah, ač na rozdíl od Máchy pohnutka mužské žárlivosti ani tehdy nevábila básníkovu mysl a hlavní jeho zájem se soustředil na vrahy výčitky svědomí, vznosně dramaticky podané; kdežto nakonec se přízvuk rozhodně posunul na čistého jinocha, jenž vykoupí cizí vinu. Tento český Parsifal je v duchu lidové tradice líčen jako „panna“ („a tvoje líce jako pěkné panny“), ba loupežník lituje přímo jeho „panenského mládí“. Lze v této souvislosti uvést jedinou erotickou zmínku básně, popis milencova odchodu od dívky — ve chvíli, kdy se zbožný jinoch loučí s Ukřižovaným? Vidíme, že z krvavého dramatu se vyvinulo mysterium o všemocné lásce a božím slitování, tragika byla nahrazena smírem, rváčství oddaností; ani potuchy po otcovraždě u Záhoře a nový rek je pokorné dítě, jež napravuje těžkou vinu otcovu, na něm spáchanou, bez nářku na Boha i na zploditele.

V tomhle detailu se pěkně jeví, jak máchovská látka se ponenáhlu připodobňovala Erbenovu světu. Neboť je-li máchovským motivem boj syna proti otci, motivem erbenovským je mužova vina na nevinné bytosti. Otec vodník zahubí své dítě, otec nevědomky způsobí osudnou mat-

činu zlost v „Polednici“. Ještě však častěji se v Erbenových baladách vyskytá muž, který zavíní smrt ženinu: v „Zazděné“ ji zničí z pouhé surovosti; ve „Vrbě“ svou řečí bychom mužsky bezohlednou láskou, která se nechce o ženu s nikým dělit; v „Dceřině kletbě“ a písních téhož děje svou nesvědomitostí; v „Svatebních košilích“ a v „Cizím hostu“, poněvadž je démonem. Monotonnost vyznačuje charakter i dějovou úlohu mužů: buď jsou nesympatičtí nebo bezvýznamní. Krom pohádkového „děda“ ve „Zlatém kolovratu“ jsou podivuhodně neaktivní: i pán z téže básně, manžel z „Lilie“ (jenž odejde a tím dopomůže své matce k provedení zlého záměru), i druhý manžel z „Holoubka“, i konečně mužský episodista ze „Štědrého dne“. Po té stránce nemůže být většího rozdílu proti jednajícím a povahově nesmírně odlišným postavám ženským.

Zálibu v kresbě dívčích zjevů mohla podnítit arci potřeba nejsoukromější. Grund nazývá Erbena schizoidním romantikem, poznamenaným souchotinami a trýzněným hrůznými vidinami snovými i neukojenými tužbami erotickými. Žádosti milostné, v životě potlačované, vybíjí básník obyčejně tím prudčeji v poesii; leč tomu bránila u Erbena jak ostýchavost, tak sám účel jeho skladeb, jež měly sloužit národním potřebám — jeho poetika byla povahy osvícenské, ne romantické, — takže smyslnost, subjektivní prvek vůbec, mohly do jeho veršů vniknout jen v zakuklení a vybit se v detailech, jež nic neprozrazovaly a nikoho nemohly pohoršit. Přesto, a právě proto zabarvila erotika jeho básně intenzivněji nežli verše samého Máchy; arci teprve tehdy, až se předpodstatnila v uměleckou smyslovost. Stačí se zmínit o závěrečných slovech „Svatebních košil“ a letmo připomenout jiné obraty, líčící

náznakově a přec podivně rozechvěle dívčí tělo: všude cítíme, jak Erbenova stručná, téměř běžná slova jsou obklopena shlukem erotických představ, jež, nevysloveny, umocňují vnitřní obsah a dodávají smyslové plnosti obvyklým výrazům. Erben je věru „panenský pěvec“ jako Chmelenský a není náhodou, že právě jej si oblíbil a znalecky ocenil autor „Panenek“...

Vládne-li Erbenovu světu znamení Panny, bude nepochybně i jeho životní cítění jaksi ženského rázu. Erben nehlasá vzpuru a boj, vzdor proti Bohu a lidem, nýbrž pokorné přijímání božího úradku, poddajnost osudu, mírnost a smířlivost, lásku a věrnost, poslušnost a umírněnost. Co trestá nejkřutěji, je „hybris“, překročení hranic, položených osudem lidskému konání a toužení, odhalování tajemství, jež vyšší moc zakryla zrakům člověka. Uctívá křesťanství, poněvadž zmírnilo kruté obyčeje, a Slované velebí za jejich mírnost; mírná povaha Norn dokonce podle jeho mínění nasvědčuje tomu, že jsou slovanského původu; a významně oceňuje germánské pověsti jako „velikolepé, ohromné, ale nedojímají srdce, neb vystupují z mezí lidského pochopení“. Tu přímo hmatáme ten hluboký důvod jeho záliby v epithetech jako *milý, něžný* a *chápeme*, proč si musil utvořit svůj názor na baladu, jež zdůvodňoval odbornickými výklady o slovanském postoji k světu. „Mírnost“ je však po pravdě mnohem vlastnější badateli a jeho době než oněm zkazkám a písním, jichž se dovolává!

Mírnost, povýšená na estetický a ethický zákon a v mnohém se blížící středověkému ideálu „míry“, nasvěd-

čuje jinému duchovému klimatu, než v jakém se může rozvíjet modrá květina a vonět nachový květ Zla. A přec Erbenův nesouhlas s Máchou, jež i jako člověka přísně posuzoval, nesmí vzbudit domnění, že mu byla romantika naprosto cizí. Již proto ne, že se musila každému básníku vyrůstajícímu v první polovici devatenáctého století stát „vzdělanostním prožitkem“. Také Erben ji do sebe vstřebal; vliv Goethův — snad nejsilnější ze všech cizích vlivů — byl víc než jen vyvážen vlivem bratří Grimmů, kteří, pravda, hlavně působili na badatele, ale v Erbenovi je badatel nerozlučně spjat s básníkem! Vskutku najdeme v jeho odborných studiích věty, které obsahují přímo trest vši romantiky. Na příklad: „Věčnost jest původ a příčina věku, spadajíc takto, co se dotýče času, v jedno s ponětím nutnosti moře a nocí. Z toho však ještě jiný důležitý následek vyplývá, totiž ten, že věk i svět, jakožto spolu věc obmezená, podobná dlouhému dni, jednou také musí pomínouti, načež následovati bude rovněž tak dlouhá noc.“ Čtete tu badatele a Erbena či lyrika a Novalise?

Romantický kořen bude as mít především Erbenovo pojetí osudu — dospěl k němu romantickou cestou, studiem slovanské mythologie. To však, že shledává stopy fatalistického názoru téměř ve všem, prozrazuje nám víc než jen to, že vyšel z romantické vědy —: v tom se jeví hluboké vnitřní souznění s myšlenkovým světem romantického člověka. Erben je představou osudu přímo posedlý: láska a osud jsou mu vlastně totožné, poněvadž Sudice za mladosti člověka přicházejí k němu v podobě tří panen, zastupující bohyni milosti; podobně ze rčení „mému srdci souzená“ odvodil, že Slované měli představu osudu. I jako básník je stále přitahován tím, co bychom směli nazvat

literárnými formami osudovosti: věštbami a zaklínadly, jejichž intonací zvučí tak mnohý jeho verš. Snad si takto můžeme vysvětlit i jeho sklon ke gnómičnosti.

Vůbec se zdá, že Erbenův básnický sloh je určován mytickými představami, vědomě a možná i nevědomě: jeho péče o slovo není bez souvislosti s věrou v magickou moc slova: „Mocné slovo neomýlí...“ Podobně je tomu s paralelismy v jeho kompozici: jako vědec zjistil význam dvojice i trojice v slovanském bájesloví, a tedy, touže dodat slovanské barvy svým skladbám, použil zdvojení a ztrojení jak při stavbě děje a sdružení osob (tři osoby ve „Svatebních košilích“, tři osoby v „Záhořovi“, tři osoby ve „Vodníku“, taktéž ve „Vrbě“ a v „Lilii“), tak v technice podání a ve skladbě veršů. Možná se dokonce domnívat, že tyto paralelismy jsou mu tvárným prostředkem k mythisaci příběhů, pomůckou návratu do tajemné oblasti, odkud se kdysi vydaly za snižující a zevšedňující pouť světem.

To vše je romantické. Ale jako by již bylo Erbenovým určením, aby všechno romantické dostalo u něho tvářnost odlišnou, klasickou, tak tyto romantické složky obratem změni svůj smysl. Postaviv obsah i formu pod jeden a týž princip, vnesl Erben i do nejvnějšnějšího a zdánlivě zcela mechanického zjevu tajemnou zákonitost. Není tu něho ani stopy po libovůli, po osobité nevážnosti k věcem a k tradici myšlenkové či látkové, po pudu novotářském a po samolibém originálnictví. V tom ve všem se vzdaluje od romantiky co možná nejdále a nejrozhodněji. Náhradou za to nabyl rysu, který zůstal romantice odepřen: ušlechtilé prostoty a klidné důstojnosti. *Vědomí o zákonné povaze jevů* učinilo z něho klasika.

Čím víc a bedlivěji ho čteme, tím dokonalejší a mohutnější a zároveň prostší nám připadá. V své době je až nepochopitelně monumentální, jako Mácha je až nepochopitelně hluboký a osobitý. Toliko jeden básník mezi jeho předchůdci vykazuje podobný rys. Ale Kollárova monumentalita není téhož druhu jako monumentalita Erbenova: je spíše vznešeností a grandiosností, velkolepým projevem vůle téměř sveřepé a vše si podmaňující, kdežto Erbenova monumentalita pramení z nesmírného klidu, jež přivedilo tušení věčného bytí a zákonitosti všeho, a především je výsledkem pokory před pospolitostí a jejími tvory, poesí a jazykem. Erben je klasik, kdežto Kollár jen velmi neklasický klasicista. Chceme-li uvést některého podobence Erbenova, musíme obrátit svůj zrak do sousedních umění: Mánes a Smetana týmž způsobem slučují v svém díle něhu a velikost, prostotu a vznešenost, pozemské lidství a klid věcí, vyrvaných z časového toku a přiblížených jasu nadzemských symbolů.